

УДК 343.81

*М. С. Пузирьов***ПОЗИТИВНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Постановка проблеми. В умовах розбудови в Україні правової держави реформування того чи іншого інституту механізму держави має спиратися не лише на позитивні вітчизняні здобутки, а й, використовуючи порівняльно-правовий (компаративний) підхід, на позитивний зарубіжний досвід у визначеній сфері правовідносин.

Тому не випадково, що нині актуальність проведення порівняльних досліджень у сфері кримінально-виконавчого права зумовлена стрімкими процесами реформування кримінально-виконавчої системи України (у зв'язку з ліквідацією 18 травня 2016 р. Державної пенітенціарної служби України і передачею її повноважень Міністерству юстиції України) та удосконалення кримінально-виконавчого законодавства (зокрема, в частині адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів).

На порядку денному як галузевої юридичної науки, так і практики перебуває питання щодо реформування і побудови в Україні пенітенціарної системи нового, європейського типу, вирішення якого неможливе без звернення до позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. При цьому ми усвідомлюємо, що це не єдиний вид покарання у контексті пріоритетних напрямів реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи, проте обрання нами його як елемента предмета дослідження зумовлює відповідний напрям наукового пошуку в межах кримінально-виконавчої (пенітенціарної) компаративістики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені порівняльно-правовим засадам виконання та відбування покарань, застосування окремих елементів механізму виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, концептуальним основам реформування кримінально-виконавчої системи. Серед них – праці К.А. Автухова, З.А. Астемірова, Л.В. Багрій-Шахматова, С.Л. Бабаяна, В.А. Бадири, О.М. Бандурки, Є.Ю. Бараша, І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, І.В. Боднара, Є.М. Бодюла, А.О. Галая, М.Л. Грекова, В.І. Гуржія, Т.А. Денисової, О.М. Джужі, В.О. Жабського, І.В. Іванькова, О.І. Іванькова, Ю.В. Калініна, В.В. Кареліна, А.В. Кирилюка, В.В. Коваленка, О.Г. Колба, Н.В. Коломієць, В.Я. Конопельського, І.М. Копотуна, В.О. Меркулової, М.П. Мелентьева, Р.М. Підвисоцького, Г.О. Радова, А.Ф. Сизого, В.Б. Спіцнаделя, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка, С.В. Царюка, О.О. Шкути, В.П. Шупілова, Д.В. Ягунова, І.С. Яковець та ін.

Поіменовані вчені зробили вагомий внесок у вирішення проблем пенітенціарної теорії і практики, їхні праці заклали теоретичні основи розроблення низки

наукових концепцій у цій сфері правовідносин. Проте на сьогодні недостатньо розробленими залишаються концептуальні засади використання позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у процесі реформування кримінально-виконавчої системи України. На усунення вказаної прогалини і спрямована мета цієї публікації.

Мета статті полягає в обґрунтуванні пріоритетних напрямів використання позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у процесі реформування кримінально-виконавчої системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розробляючи концептуальні засади реформування кримінально-виконавчої системи України, важливо усвідомлювати той факт, що ефективність виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду залежить від багатьох факторів, у тому числі – від національного менталітету, культурних особливостей українського народу, стану економіки, політичної обстановки, стану законодавства тощо.

Водночас суворе дотримання та реалізація у національній кримінально-виконавчій політиці вимог міжнародних стандартів поведінки із засудженими до позбавлення волі на певний строк пов'язано з нагальною та актуальною проблемою будівництва нових установ виконання покарань, якими, на нашу думку, спираючись на позитивний зарубіжний та певною мірою вітчизняний (дореволюційний період, після реформи 1879 р.) досвід, мають стати тюрми, або, з огляду на пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [1] – пенітенціарні установи.

Подібний підхід підтримується й у сучасній вітчизняній пенітенціарній науці, яскравим свідченням чого є безпрецедентне теоретико-правове дослідження «Пенітенціарні установи України», проведене професором І.Г. Богатирьовим [2]. Підтримуючи більшість із наведених у названому дослідженні положень, а також розвиваючи окремі з них, вважаємо, що нові пенітенціарні установи закритого типу мають бути влаштовані за системою одиночного тримання, за певними винятками (наприклад, під час залучення засуджених до суспільно корисної праці, під час проведення соціально-виховної роботи, в інших необхідних ситуаціях, що сприяють досягненню мети їх виправлення і ресоціалізації).

Зазначені положення дали нам підстави під час роботи над проектом Закону України «Про загальні засади функціонування пенітенціарної системи України» у складі групи інших вітчизняних учених-пенітенціаристів обґрунтувати одиночне тримання засуджених як принцип функціонування пенітенціарної системи України та сформулювати нове для вітчизняної пенітенціарної теорії і практики положення у вигляді норми права в такій редакції:

«У пенітенціарних установах встановлюється такий порядок і умови виконання та відбування покарань, за яких забезпечується реалізація вимог режиму, передбачених для державних, муніципальних і приватних установ, із дотриманням вимог одиночного тримання у нічний час у порядку, визначеному Прикінцевими положеннями цього Закону» [3, с. 16–17].

Зазначимо, що сформулювати таку пропозицію стало можливим і завдяки аналізу Закону Швеції «Про позбавлення волі», ст. 3 глави 6 якого передбачає, що «за-

суджені до позбавлення волі можуть триматися окремо один від одного у зв'язку з відпочинком у нічний час» [4, с. 5].

Водночас ми усвідомлюємо, що, незважаючи на прогресивний у безпековому відношенні потенціал режиму одиночного тримання засуджених до позбавлення волі, реалізувати подібний алгоритм за сучасних економічних умов розвитку держави загалом та кримінально-виконавчої системи зокрема дуже складно.

Більше того, сучасний стан вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства не дає можливості забезпечити на 100% навіть блочне тримання засуджених до позбавлення волі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 115 КВК України «засуджені, як правило, тримаються в приміщеннях блочного типу. Норма житлової площі на одного засудженого не може бути менше чотирьох квадратних метрів, а у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів» (*курсив наш.* – М.П.) [5].

Формулювання «як правило» не зобов'язує державу (звичайно, зважаючи на неможливість через фінансово-економічні фактори у короткі строки) одразу після внесення 21 січня 2010 р. до КВК України відповідних змін [6] (якими вперше до галузевого законодавства введено інститут тримання засуджених до позбавлення волі у приміщеннях блочного типу) забезпечити перехід до такого виду тримання засуджених.

Дискусійність наведеної законодавчої конструкції знаходить своє відображення і в сучасній пенітенціарній науці. Зокрема, як зазначає О.І. Іваньков, незважаючи на нібито нормальну мінімальну площу, яка передбачена на одного засудженого до позбавлення волі, блочний режим утримання відбудований лише у деяких колоніях [7, с. 146–147]. Водночас поняття блочного типу утримання та вимоги щодо обладнання таких приміщень у національному законодавстві практично відсутні. Переобладнання житлових приміщень виправних колоній за блочним типом не дасть тих позитивних наслідків, які від нього очікують. На думку згаданого автора, повністю нейтралізувати негативні елементи субкультури засуджених в умовах блочного утримання засуджених до позбавлення волі складно [7, с. 147].

Таке завдання, на думку як учених [7, с. 147; 8, с. 36; 9], так і практиків, а також з огляду на позитивний зарубіжний досвід у цій сфері, по силі виконати лише за таких умов відбування покарання у кримінально-виконавчих установах закритого типу, коли засуджені у виправних колоніях утримуватимуться у приміщеннях камерного типу з урахуванням вимог санітарії і гігієни, з одиночним утриманням у нічний час.

Аналіз зарубіжного досвіду за відповідним напрямом дав можливість обґрунтувати відомчу підпорядкованість кримінально-виконавчої системи України як концептуальну засаду галузевого реформування.

Наявні дослідження дають змогу констатувати такі моделі підпорядкування кримінально-виконавчих (пенітенціарних) систем у зарубіжних країнах, як 1) модель, за якої система виконання покарань повністю підзвітна Міністерству внутрішніх справ або його еквіваленту; 2) модель, у якій система виконання покарань повністю управляється Міністерством юстиції; 3) модель, за якої система

виконання покарань перебуває під управлінням об'єднаного Міністерства юстиції і внутрішніх справ (поліції); 4) модель, за якої система виконання покарань перебуває у віданні окремого державного департаменту, не підконтрольного ні Міністерству юстиції, ні Міністерству внутрішніх справ; 5) змішана модель, за якої різні види покарань або заходи процесуального примусу перебувають у віданні різних відомств (пенітенціарні установи, в яких тримаються засуджені особи, перебувають у віданні Міністерства юстиції, а місця попереднього ув'язнення – у віданні Міністерства внутрішніх справ [10, с. 337–338].

Нині кримінально-виконавча система України перебуває у віданні Міністерства юстиції. Статистичні дані за Європейським регіоном [11] свідчать, що це найпоширеніший варіант (у 43 із 57 країн (ураховуючи ті країни, де Міністерство юстиції функціонує як об'єднане міністерство, а також країни, де замість Міністерства юстиції діють відповідні Департаменти юстиції), тобто 75,4%) відомчого підпорядкування системи виконання покарань.

Водночас на сьогодні відомче підпорядкування кримінально-виконавчої системи України Міністерству юстиції має як прихильників, так і опонентів. Це дало підстави більш детально вивчити зарубіжний досвід і відповідну наукову літературу за цим напрямом.

За результатами проведених досліджень, з огляду на фінський досвід майже сторічного підпорядкування системи виконання покарань Міністерству юстиції, вважаємо критичним зауваження професора І.Г. Богатирьова, «що історично це міністерство було неспроможне забезпечити її [пенітенціарної системи] функціонування з низки об'єктивних і суб'єктивних причин, тобто є алогічним за своєю природою» [12, с. 162], а також висновок поіменованого вченого, що «великих позитивних очікувань від передачі відомства до Міністерства юстиції не варто чекати» [12, с. 166].

Аналіз наукових праць професора І.Г. Богатирьова дає підстави констатувати, що висновок поіменованого вченого, за яким історично Міністерство юстиції було неспроможне забезпечити функціонування пенітенціарної системи, ґрунтується на тенденціях збільшення рівня пенітенціарної злочинності на початку 1920-х, 1930-х років, після чого органи й установи виконання покарань переходили з юрисдикції Народного комісаріату юстиції до Народного комісаріату внутрішніх справ. Згодом, після стабілізації криміногенної обстановки (наприкінці 1920-х) або ж із метою «розрядження» обстановки в органах і установах виконання покарань, що склалася за 19 років (1934–1953 рр.) підпорядкування пенітенціарної системи НКВСРСР (коли ця система переживала найскладніші часи свого функціонування, від репресій до свавілля), кримінально-виконавча система передавалася з юрисдикції Міністерства внутрішніх справ до Міністерства юстиції.

При цьому історико-правовий аналіз відповідних подій все більше схиляє нас до думки, що кожного разу Міністерству юстиції не вистачало часу і суспільно-державної підтримки для здійснення повноцінних реформ кримінально-виконавчої системи. Найменше часу у цього міністерства було в середині ХХ ст. (березень 1953 р. – січень 1954 р.). Так, 21 січня 1954 р. на підставі Постанови Ради Міністрів СРСР пенітенціарна система з Міністерства юстиції СРСР була передана до

складу МВС СРСР, яке керувало пенітенціарною системою аж до 1998 р., майже півстоліття [12, с. 164; 13, с. 142].

Надаючи авторську інтерпретацію окремим положенням статті професора І.Г. Богатирьова «Криза пенітенціарної реформи в Україні: причини та шляхи їх вирішення» [12], розвиваючи наведені поіменованим ученим судження, доповнюючи їх власними, вважаємо, що будь-яка передача пенітенціарної системи до того чи іншого міністерства від свого попередника має супроводжуватися такими кроками, як:

1) обґрунтування соціальної доцільності такої передачі (однієї політичної волі в такій суспільно важливій справі, як виправлення і ресоціалізація засуджених, недостатньо);

2) попередній моніторинг спроможності відповідного міністерства виконувати нові функції, наявність для цього матеріальних, фінансових, кадрових та інших ресурсів. Неврахування цього чинника під час «реформування» порушить гармонізацію роботи структурних підрозділів органів і установ виконання покарань, що приводитиме до збільшення правопорушень із боку засуджених;

3) проведення комплексної міжгалузевої антикорупційної експертизи на предмет відстеження можливих корупційних схем перерозподілу бюджетних коштів у результаті передачі системи органів і установ виконання покарань від одного міністерства (відомства) до іншого;

4) проведення моніторингу на предмет забезпечення правового та соціального захисту персоналу органів і установ виконання покарань у разі зміни відомчого підпорядкування. У разі нехтування таким чинником процес передачі пенітенціарної системи з одного міністерства (відомства) до іншого породжуватиме серед персоналу органів і установ виконання покарань невизначеність, необхідність звільнення і тимчасовий пошук робочих місць.

Сформульований алгоритм є авторським баченням на наявні у вітчизняній історії процеси передачі пенітенціарної системи з одного міністерства (відомства) до іншого. Переконані, що його дотримання якщо й не подолає усіх кризових процесів, які супроводжують будь-який процес реформування, то зведе їх до мінімуму, зберігши при цьому сталість функціонування органів і установ виконання покарань та максимально забезпечивши правовий і соціальний захист пенітенціарного персоналу (збереження робочих місць, умов проходження служби тощо).

Висновки. Аналіз позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк як концептуальної основи реформування кримінально-виконавчої системи України свідчить про те, що істотні відмінності в методології вирішення різних проблем зумовлені конкретними умовами окремих країн, а тому до використання зарубіжного досвіду в Україні варто ставитися з певною часткою обережності.

Безумовно, між вітчизняними установами виконання покарань та пенітенціарними установами (тюрмами) зарубіжних країн існують величезні відмінності, що стосуються не тільки питань тримання засуджених до позбавлення волі, а й багатьох інших проблем, у тому числі їх навчання, залучення до праці, стимулювання правослухняної поведінки через застосування окремих елементів прогресивної

системи, підготовки до звільнення тощо. Оскільки вступ України до Ради Європи унеможливив її існування поза рамками співробітництва з іншими її членами – країнами Європи, то природно, що і у виконанні покарань може використовуватися викладений у цій та низці інших наших публікацій досвід зарубіжних країн.

Однак застосовувати його необхідно з урахуванням економічних, політичних, культурних та інших особливостей держав, традицій і менталітету громадян. І все ж критичне осмислення і використання передового європейського досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, безсумнівно, прискорить процес реформування кримінально-виконавчої системи України і сприятиме її наближенню до міжнародних стандартів.

Література

1. Пузирьов М.С. Пенітенціарний вектор розвитку державної політики у сфері виконання кримінальних покарань / М.С. Пузирьов // Ступенева професійна освіта у вітчизняному та європейському освітньому просторі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 7 черв. 2012 р.). Чернігівський юридичний коледж Державної пенітенціарної служби України. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 256–260.
2. Богатирьов І.Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження) : наукове видання (три мовами) / Богатирьов І.Г. – К., 2013. – 444 с.
3. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина) / [Богатирьов І.Г., Богатирьов А.І., Іваньков І.В., Пузирьов М.С., Царюк С.В.]. – К. : ВД «Дакор», 2014. – 156 с.
4. Act on Imprisonment (Swedish Code of Statutes 2010:610). – 17 p. [Electronic resource]. – Access mode : https://www.kriminalvarden.se/globalassets/om_oss/lagar/fangelselagen-engelska.pdf
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.
6. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 12. – Ст. 114.
7. Іваньков О.І. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення захисту прав засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.08 / Іваньков Олег Ігорович. – Х., 2016. – 233 с.
8. Боднар І.В. Проблемні питання діяльності органів та установ виконання покарань / І.В. Боднар, С.В. Царюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2017. – № 2. – С. 34–39.
9. Тарасова М.В. Перехід до одиночного утримання засуджених як один із актуальних напрямів реформування пенітенціарної системи України / М.В. Тарасова // Юридичний науковий електронний журнал. – 2016. – № 3. – С. 134–136.
10. Бараш Є.Ю. Управління Державною кримінально-виконавчою службою України: адміністративно-правове дослідження : моногр. / Бараш Є.Ю. – Х. : НікаНова, 2012. – 458 с.
11. Europe // World Prison Brief data [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.prisonstudies.org/map/europe>
12. Богатирьов І.Г. Криза пенітенціарної реформи в Україні: причини та шляхи їх вирішення / І.Г. Богатирьов // Право і суспільство. – 2016. – № 4. – С. 161–166.
13. Богатирьов І.Г. Доктрина пенітенціарного права України : моногр. / Богатирьов І.Г., Пузирьов М.С., Шкута О.О. – К. : ВД «Дакор», 2017. – 236 с.

Анотація

Пузирьов М. С. Позитивний зарубіжний досвід виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк як концептуальна основа реформування кримінально-виконавчої системи України. – Стаття.

Стаття присвячена обґрунтуванню пріоритетних напрямів використання позитивного зарубіжного досвіду виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у процесі реформування кримінально-виконавчої системи України.

Ключові слова: позбавлення волі на певний строк, виконання покарання, концептуальна основа, кримінально-виконавча (пенітенціарна) система, зарубіжний досвід.

Аннотация

Пузырев М. С. Положительный зарубежный опыт исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок как концептуальная основа реформирования уголовно-исполнительной системы Украины. – Статья.

Статья посвящена обоснованию приоритетных направлений использования положительного зарубежного опыта исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок в процессе реформирования уголовно-исполнительной системы Украины.

Ключевые слова: лишение свободы на определенный срок, исполнение наказания, концептуальная основа, уголовно-исполнительная (пенитенциарная) система, зарубежный опыт.

Summary

Puzurov M. S. Positive foreign experience regarding execution of imprisonment for a fixed term as a conceptual basis for the reform of the criminal and executive system of Ukraine. – Article.

The article deals with the priority directions for using positive foreign experience regarding execution of imprisonment for a fixed term in the process of the criminal and executive system of Ukraine reforming.

Key words: imprisonment for a fixed term, execution of punishment, conceptual basis, criminal and executive (penitentiary) system, foreign experience.